

УДК 81'42

**М. В. Бутиріна***Інститут журналістики Київського національного  
університету ім. Т. Шевченка***ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ МОВНИХ СТЕРЕОТИПІВ  
У НАУКОВІЙ КОМУНІКАЦІЇ**

*Розглядається явище стереотипізації як ефективний інструмент наукової комунікації. Висвітлюються функції мовних стереотипів. Демонструються варіанти застосування стереотипних конструкцій, починаючи з рівня лексичних одиниць і закінчуючи рівнем загальної композиційної побудови науково-популярного тексту.*

Популяризація наукової інформації серед широкого загалу усвідомлюється сьогодні як важливий механізм адекватного пізнання та засвоєння масами навколишньої дійсності. Проте долучення великої кількості людей до наукової картини світу пов'язане зі значними когнітивними труднощами, зумовленими об'єктивними відмінностями між масовим і спеціалізованим рівнем свідомості. Саме тому в мас-медійній теорії та практиці набуває актуальності звернення до стереотипів як ефективних комунікативних інструментів, що дозволяють адаптувати складні наукові об'єкти до сприйняття масовою свідомістю.

*Метою* нашої розвідки є визначення особливостей застосування мовних стереотипів у мас-медійній практиці з популяризації науки.

*Завданнями* даної розвідки є аналіз основних напрямків вивчення мовних стереотипів; визначення їх функціональних особливостей у контексті завдань щодо популяризації науки; виявлення рівнів застосування стереотипних конструкцій у журналістських творах, що висвітлюють наукову проблематику.

Поняття «стереотипи масової свідомості» входить до кола асимільованих філософських, психологічних і соціологічних ідей. Дискурсивна природа стереотипів потребує дослідження їх мовного функціонування у зв'язку із ситуаціями утворення, застосування та сприйняття. Щоправда, у мовознавстві стереотипи часто розглядаються поверхово, як репродуковані з пам'яті зв'язки слів, у протиставленні мовним конструктам. Серйозніші мовознавчі розробки враховують також ментальний аспект стереотипів. Так, у контексті лінгвістики стереотипи досліджуються принаймні на двох рівнях, які відображають двоплановість цих конвенційних конструкцій (Х. Патнем, У. Квастхофф, Є. Бартмінський, Н. Уфімцева, Ю. Сорокін, Є. Березович, В. Маслова, В. Бухбіндер, І. Бессонова й ін.) [1–3, 7–9, 11, 12], — на формальному (фразеологія, мовні кліше, формули, принципи сполучуваності в межах мовних конструкцій тощо) та змістовному (конотативні значення, що супроводжують основне значення) рівнях. У контексті етнокогнітології стереотипи розглядаються як складники мовної картини світу, у рамках психолінгвістики — мовно-ментальний складник стереотипу пов'язують з конкретною діяльністю людей.

Іноді розрізняють також парадигматичний і синтагматичний аспекти вивчення мовних стереотипів. Прагматика зосереджує увагу на видах стереотипів, їх сполученнях тощо. Синтагматика стереотипів виявляється в способах їхньої інтроекції у «вільне мовлення», наприклад, для демонстрації соціально-групової включеності мовця. Синтагматичні та прагматичні аспекти мовної стереотипізації можуть мати інтерес для дослідників функціонально-лінгвістичних особливостей мови засобів масової комунікації. Вітчизняна дослідниця Л. Завгородня, вивчаючи питання мовних стереотипів у журналістському дискурсі, виявляє широке коло явищ, на які розповсюджується поняття «стереотипності»: лексичні одиниці, домінуючі синтаксичні конструкції, загальне композиційне упорядкування текстів [5].

Дослідниця культурних стереотипів Н. Годзь характеризує їх як структури ментально-лінгвального комплексу, що репрезентують національні уявлення комунікантів, вважає, що стереотип не може виступати як одиничний феномен, оскільки він поліфонічний і діє як збірний образ. «Якщо виходити з положення, що за мовними одиницями знаходяться стереотипи та асоціації, або концептуальна сфера «національно-лінгвокультурної» спільноти, — пише вона, то це дозволяє зрозуміти дію певних культурно-обумовлених уявлень стосовно оточуючого. Під час культурної соціалізації особа отримує певну «систему координат» з національно-забарвленими векторами простору та часу» [4]. Даний підхід виразноє дискурсивну природу стереотипів та їх соціально-регулятивну роль.

Дослідник Л. Крисін вказує на трикомпонентність лінгвістичного розуміння феномену стереотипів: стереотип як репродукований зв'язок слів (стереотип лінгвальний); стереотип як специфічний ментальний конструкт (стереотип ментальний); стереотип — як ментальний конструкт, який утверджується в свідомості через мовний знак (стереотип лінгво-ментальний) [6]. Для лінгвістичного вивчення стереотипу особливо важливими є ті аспекти, які актуальні і для когнітивного підходу: способи категоризації мовної дійсності, мовні знаки стереотипів, когнітивна структура стереотипу.

Одним з проявів стереотипізації в науковій комунікації є мовні стереотипи. Вони можуть бути визначені як складні одиниці, що є семантично і формально стабілізованими. Стереотипи закріплюються та постійно відтворюються в певному мовленнєвому узусі. Вони сприймаються також як суб'єктивно детерміновані уявлення щодо предмета, в якому співіснують описові й оціночні ознаки, та які є результатом тлумачення дійсності в рамках соціально вироблених пізнавальних моделей. Мовні стереотипи в науковій комунікації можна охарактеризувати як соціально детерміновані уявлення щодо об'єкта науки з співіснуючими в ньому описовими й оціночними ознаками та які є результатом адаптації спеціалізованого знання до пізнавальних моделей масової свідомості.

Характерно також, що значення стереотипів часто не дорівнює сумі значень їхніх складових. Якщо ми надаємо аудиторії уявлення про «глобальне потепління», то розглядаємо цілий комплекс явищ, які можуть бути розглянуті з екологічної, економічної, етичної і соціальної точок зору, а не обмежуємося словниковим тлумаченням — «підвищення температури у значних масштабах».

Мовні стереотипи створюються як моделі усталеного змісту, який асоціюється з певним явищем у масовій свідомості і закріплюється в мові. Вони відбивають найяскравіші риси явища чи події. Завдяки їм відбувається необхідне для ефективної наукової комунікації скорочення процедури сприйняття складного матеріалу.

Мовні стереотипи виконують такі функції:

*1. Спрощення, схематизація складних об'єктів зі сфери науки, адаптація до сприйняття масовою свідомістю.*

Важливо зазначити, що масова свідомість не здатна сприймати жорсткі категорії з конкретно заданими межами, які властиві науковій картині світу. Вона не потребує набору необхідних і достатніх ознак для ідентифікації певного наукового явища. Для масової свідомості «клон» — це «двійник» («Дзеркало тижня», 2005, №8 (536), «Клонування — біг на місці»), «астрономічний об'єкт, виявлений неподалік Сонячної системи» — «коричневий сусід» («Дзеркало тижня», 2006, №14 (593), «Коричневий сусід»); «гравітаційні хвилі» — «невловимі хвилі Ейнштейна» («Дзеркало тижня», 2006, №5 (584), «Невловимі хвилі Ейнштейна»); «чорні дірки» — «космічні ненажери» («Дзеркало тижня», 2004, №8 (483), «Космічні ненажери»); «апарати-інтроскопи, сконструйовані для митниці» — «усвидюще око» («Дзеркало тижня», 2001, №50 (374), «Усвидюще око»); «Глобальне потепління — кліматичне пекло» («Ми приречені на глобальне потепління»).

*2. Економія пізнавальних зусиль комунікатора і реципієнта.*

Мовні стереотипи функціонують як цілісні змістовні блоки. Застосовуючи їх, ми виконуємо операції, які лише імітують процес мислення. Подібна симуляція, безумовно, негативно розцінюється діячами науки. На думку відомого філософа М. Мамардашвілі, стереотипи «накидають удавку на живу думку, блокуючи її рух». Втім, для популяризації наукового знання стереотипи є корисним комунікативним інструментом.

*3. Надання оціночної інформації.*

Завдяки мовним стереотипам масова аудиторія отримує можливість пізнавати світ і висловлювати своє ставлення до нього, послуговуючись чужим досвідом. У мовних стереотипах, які застосовуються в науковій комунікації, зазвичай уже містяться готові оцінки тих явищ, що вони репрезентують: («глобальне потепління — екологічний тупик» («Дзеркало тижня», 2001, №11 (335), «Глобальне потепління можна зупинити?»); «вбивство штучних ембріонів — новий канібалізм», «розповсюдження генетично модифікованих рослин — генетичне забруднення» («Дзеркало тижня», 2000, №41 (314), «Китай наздоганяє й обганяє?»)). Наступним кроком можуть бути формули, в яких міститься спрощений варіант зваженого компетентного погляду на наукову проблему: «антропоморфний характер зміни клімату землі» («Дзеркало тижня», 2004, №4 (479), «Глобальне потепління та політика»), «клонування з терапевтичною метою» («Дзеркало тижня», 2000, №34 (307) «Уряд Великобританії дозволив клонування з терапевтичною метою»). Наукові комунікатори мають прагнути, щоб виключити довільне трактування аудиторією наукової проблеми, яку

вони висвітлюють. Саме тому застосування таких мовних засобів вираження стереотипів, як метафори, метонімії, має бути достатньо коректним (прикладом вдалої метафори може слугувати наступна: ембріони — крихітні клубочки «протожиття») («Дзеркало тижня», 2004, №8 (483), «Клони тривоги нашої»).

Система стереотипів, яка репрезентує ту чи іншу наукову проблему, дає змогу реагувати на різні, часом суперечливі дані і діяти відповідно до реалій існуючого суспільства.

#### 4. Забезпечення послідовності в процесі передачі знань.

Мовні стереотипи, які продукуються популяризаторами науки, постійно змінюються та збагачуються. Це пояснюється тим, що процес популяризації наукових знань за своєю сутністю є процесом навчання. Журналіст-популяризатор, навчаючи аудиторію, розширює зміст стереотипів-блоків, сполучаючи вихідне поняття з усе віддаленішими та складнішими системами понять. Так, ядро стереотипу-концепту «глобальне потепління» складають такі усталені словосполучення, як «парниковий ефект», «екологічний тупик», «емісія парникових газів». Вони дозволяють у найхарактерніших рисах опанувати знанням про об'єкт, який стереотипізується. Важливим тут є прошарок суто буденних уявлень про наслідки та конкретні прояви глобального потепління. Це ті стереотипи, які не продукуються, а запозичуються журналістами з «наївної» картини світу для надання явищу рис, що легко впізнаються («сирі м'які зими останніх десятиліть, які приносять із собою застуду», «наступ пустель», «зливи та ерозія ґрунту», «повені», «часті пожежі», «зменшення врожаю»). З певною умовністю можна навіть казати про те, що масова аудиторія тут виступає співавтором у створенні стереотипів, які згодом розповсюджуються масмедійними каналами. Подальший розвиток стереотипу для навчання аудиторії охоплює найвагоміші для «глобального потепління» соціально-економічний і політичний аспекти. Тому наступний рівень у структурі блоку складається вже з віддаленіших від концепту стереотипних понять: «нафтогазова голка», «енергетична криза», «енергозберігаючі технології», «кліматичні біженці», «кліматична катастрофа», «зелені податки». Ще складніші системи понять стосуються локальних проблем і явищ, які корелюють з концептом «глобальне потепління» й спрямовуються на глибшу обізнаність аудиторії з різноплановими наслідками даного явища.

На думку дослідниці Л. Завгородньої, поняття стереотипності в доборі мовного матеріалу поширюється в журналістських творах на лексичні одиниці, домінуючі синтаксичні конструкції, на загальне композиційне упорядкування текстів [5].

Стереотипними лексичними одиницями виступають наукові терміни, що є характерною ознакою науково-популярного стилю (*стовбурні клітини, генотип, партеногенез, нанотехнології, гравітація, радіовипромінювання, мікроорганізми* тощо).

Стереотипні конструкції часто містять прецедентні (повторювані, часто вживані через свою соціальну значущість) елементи, інтертекстуальний характер яких дозволяє певною мірою автоматично сприймати закладений сенс. Переглянувши назви публікацій з рубрики «Наука» у часописі «Дзеркало

тижня», помітимо — їх прецедентність переважно стосується запозичень із соціально-політичної сфери, що увиразнює відповідний статус науки. «Науці потрібна «помаранчева революція» («Дзеркало тижня», 2005, №2 (530)); «Наука: між молотом політики і ковадлом економіки» («Дзеркало тижня», 2005, №11 (539)); «Українська наука — чорна дірка в потоках інформації» («День», 2003, №191); «Червона книга української науки» («Дзеркало тижня», 2004, №30 (505)). Чимало зустрічається і просторічних виразів: «Наука, як і осетрина, не буває другої свіжості» («Дзеркало тижня», 2004, №11 (486)); «Наука з родзинкою» («Дзеркало тижня», 2004, №8 (483)); «Остання прополка на ниві науки» («Дзеркало тижня», 2003, №1 (426)); «Аграрна наука — не паршива вівця» («Дзеркало тижня», 2003, №14 (439)); «Людам горе — пацюкам рай» («Дзеркало тижня», 2002, №21 (396)); «Сонце гріє, але не світить» («Дзеркало тижня», 2004, №31 (506)); «А морський чорт проти» («Дзеркало тижня», 2001, №49 (373)); «Дублянка — не динозавр, але вимирає» («Дзеркало тижня», 2007, №7 (636)); «Формула агресивності, або про те, як мікроби мало не з'їли газопровід та київське метро» («Дзеркало тижня», 2007, №29 (658)); «Пташиний грип страшний, бо має крила» («Високий замок», 2005, №186); «Джин із генетичної пляшки» («Дзеркало тижня», 2004, №37 (512) тощо.

Стереотипними можуть бути й сталі синтаксичні конструкції. Наприклад, у висвітленні проблеми генетично модифікованих рослин журналістсько-популяризатори часто застосовують цілісні словосполучення, що автоматично сприймаються аудиторією, яка опікується даним питанням: «продукти, багаті на модифікований білок» («Дзеркало тижня», 2000, №35 (308)); «продукти харчування містять/не містять ГМО (генетично модифіковані організми)» («Дзеркало тижня», 2007, №10 (639)); гарантування/негарантування безпеки вживання ГМО людьми та тваринами» («Дзеркало тижня», 2004, №37 (512)); «виращування ГМ-рослин у комерційних цілях» («Дзеркало тижня», 2006, №25 (604)); «накладення мораторію щодо ввезення і використання ГМ-продукції» («День», 2007, № 37).

Такі стереотипні сполучення слів, набуваючи характеру постійно вживаних, стають суттєвою ознакою науково-популярного стилю.

Для композиційної побудови журналістських творів науково-популярної тематики характерні такі види текстової організації:

метафорична (або буденна) репрезентація явища → наукова інтерпретація фактів (тлумачення метафори) → обґрунтування соціальної значущості (проблемності, перспективності) розглянутого явища;

репрезентація соціального (економічного, політичного) аспекту наукової проблеми → проголошення дискусійного характеру питання → наведення аргументів «за» і «проти».

Використання легко відтворюваних конструкцій забезпечує оперативне сприймання повідомлення аудиторією.

У композиційній побудові науково-популярних журналістських текстів виразно простежується комунікативна ознака наукового стилю — можливість розчленувати кожну смислову одиницю на дві частини: те, що є відомим, і те, що є новим. «Те, що галактики віддаляються одна від одної зі швидкістю,

пропорційною відстані, — відомо давно... Але оскільки для звичайної речовини діє закон всесвітнього тяжіння (гравітація), то таке розширення має відбуватися із сповільненням: кінетична енергія розлітання галактик витрачається на «переборювання» сил гравітації (аналогічно до каменя, підкинутого вертикально вгору). Спроби визначити це сповільнення упродовж багатьох років були невдалими...» («Дзеркало тижня», 2007, № 28).

Таким чином, змістова і мовна характеристики журналістських творів з науково-популярної тематики повинні відбивати стереотипні очікування аудиторії, тому застосування мовних стереотипів має важливе значення для ефектної комунікації науковців і масової аудиторії через посередництво текстів.

1. Бартминский Е. Языковые стереотипы // Языковой образ мира (очерки по этнолингвистике / Е. Бартминский — М., 2005. 2. Березович Е. Л. Семантические микросистемы в русской топонимии: дис... канд. филол. наук / Е. Л. Березович — Екатеринбург, 1992. 3. Бухбиндер В. А., Бессонова И. В. Стереотипный характер текствосприятия // Проблемы текстуральной лингвистики. К., 1983. С. 89–98. 4. Годзь Наталія Борисівна. Культурні стереотипи в українській народній казці: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04 / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х. — 2004. — 19 с. 5. Завгородня Л. В. Стереотипи породження та сприймання журналістського твору. — Черкаси, 2003. 6. Крысин Л. П. Этностереотипы в современном языковом сознании: к постановке проблемы // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности: Коллективная моногр. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. — С. 458–463. 7. Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Академия, 2001. — 208 с. 8. Патнем Х. Чому розум не може бути натуралізованим? // Після філософії: кінець чи трансформація? / Х. Патнем — К.: Четверта хвиля, 2000. 9. Сорокин Ю. А. Стереотип, штамп, клише: к проблеме определения понятий // Общение: Теоретические и прагматические проблемы. — М., 1998. 10. Стереотипы и динамика мышления. — Мн.: Наука і техника, 1993. — 248 с. 11. Уфимцева Н. В. Русские: опыт ещё одного самопознания // Этнокультурная специфика языкового сознания, М., 1996. 12. Quasthoff U. Linguistic Prejudice / Stereotypes // Sociolinguistics — Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society / Ed. by U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier. V. 1. 1987.

## **ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЯЗЫКОВЫХ СТЕРЕОТИПОВ В НАУЧНОЙ КОММУНИКАЦИИ**

*Рассматривается явление стереотипизации как эффективный инструмент научной коммуникации. Освещаются функции языковых стереотипов. Демонстрируются варианты применения стереотипных конструкций, начиная с уровня лексических единиц и кончая уровнем общего композиционного построения научно-популярного текста.*

## **FEATURES OF APPLICATION OF LINGUISTIC STEREOTYPES IN SCIENTIFIC COMMUNICATION**

*The article deals with the phenomenon of stereotypization as an effective means in scientific communication. The functions of language stereotypes are highlighted. Concrete examples show the variants of stereotypes constructions usage, from the level of lexical units to the level of general composition structure of scientific-popular text.*

*Стаття надійшла 21.04.08*